

KUR'AN'IN İFADE KALIPLARI NÜZUL KRONOLOJİSİNİ AYDINLATABİLİR Mİ? FÂTİHA SURESİNİN NÜZUL ZAMANINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME*

Selim TÜRCAN** Ömer DİNÇ***

Özet: Kur'an'ın ifade kalıplarının gündeme geldiği tarihleri takip ederek Kur'an pasajlarının nüzul tarihlerini tespit edebileceğimiz somut bir yöntem geliştirebiliriz. Daha önce böyle bir yöntemin ilk uygulamasını Müzzemil suresi örneğinde bir makalede ortaya koyduk. Bu ikinci makaledeyse aynı yöntemi Fatiha suresine uygulayıp nüzul zamanına ilişkin üç aşamalı bir sonuca ulaştık. Böylece geliştirdiğimiz yöntem çeşitli Kur'an pasajlarının ve kullanılan ifade kalıplarının hususiyetlerinden kaynaklanan zorluklara daha iyi cevap verebilecek düzeye taşınmıştır. Bu çalışma yönteminin yeteri kadar geliştirildikten sonra bir bilgisayar programı haline getirilebileceğini umuyoruz.

Anahtar kelimeler: Kur'an, nüzul kronolojisi, yöntem, pasaj, ifade kalıpları, Fâtiha.

Can the Qur'anic Patterns of Expression Shed Light on the Chronological Order of the Qur'an? An Examination About the Time of Revelation of the Surah al-Fatiha

Abstract: We can develop a concrete method to be able to ascertain the chronological order by following the Qur'anic passages by the chronology of the Qur'anic patterns of expression. We had already set forth an initial application of this method in the case of the Surah al-Muzzammil. In this second article, we have applied the method to the Surah al-Fatiha and achieved a three-stage result. Thus, this method has been improved to the level that can respond to some challenges arising from characteristics of Qur'anic passages and its expression patterns. We hope that this research method, after being developed in detail, can become a computer research program.

Keywords: The Qur'ân, the descent chronology, method, passage, patterns of expression, Fâtiha

* Bu makale, Hitit Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından ILH 19001.14.002 kodlu "Genel Araştırma Projesi" olarak desteklenen "Kur'an'ın İfade Kalıplarından Hareketle Fatiha Suresinin Nüzul Zamanının Tespiti" isimli proje çalışması kapsamında kaleme alınmıştır.

** Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

*** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Bu makale, daha önce kaleme aldığımız “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Suresi Örneğinden Hareketle Bir Yöntem Denemesi” başlıklı çalışmamızın¹ devamı mahiyetindedir. Fâtiha suresinin nüzul zamanını bir örneklem olarak inceleyecek olan elinizdeki çalışma, daha çok söz konusu yöntemi geliştirmeye odaklanacaktır. Bu ikinci deneme sonunda yöntemde sağlanmış olan geliştirme ve düzeltmeler sonuçta tek tek sayılacaktır.

Çalışmanın üzerinde ilerleyeceği temel parametrelere ilişkin hatırlatmalarda bulunmayı arzu ediyoruz. Kısaca ve kesin bir biçimde ifade etmek isteriz ki Kur’an kronolojisi bir tefsir meselesi olmaktan çok bir tarih/nüzul tarihi meselesidir. Zira sure ve ayetlerin kronolojisi hususu, müfessirler tarafından tefsir için yardımcı bir bilgi olarak kabul edilse de tefsirde giderilmesi gereken zorunlu bir eksiklik olarak görülmemiştir. Genel olarak müfessirler nazarında Kur’an’ın indiği döneme ve dolayısıyla ayetlere ilişkin kronoloji bilgisi, ancak Kur’an tefsirine yardımcı bir unsur, ihtiyaç anında başvurulmuş bir karine olmuştur. Yani tevilin kendisine bindirildiği yegâne temel değildir. Fakat tarihi açıdan baktığımızda durum farklılaşır. Evvela Kur’an indiği dönemin tarihi olaylarına ilişkin en önemli ve en güvenli veri kaynağı olarak karşımıza çıkar.² Beri taraftan bu veri kaynağını doğrudan kullanma imkânı bulunmamaktadır. Çünkü tarihî verinin kesin bir kanıt haline yükselmesi ya da bilgi verici olması, onun tarihlendirilmesinden sonra mümkün olabilir. Öyleyse farklı zamanlarda inmiş olan Kur’an pasajlarının nüzul kronolojisini tespit etmek, nüzul dönemindeki tarihi olayları doğru biçimde yansıtmak bakımından zorunludur. Öncelik-sonralık, neden-sonuç ve benzeri ilişkiler buna bağlıdır. Dolayısıyla tarih çalışmalarında her şeyden önce verilerin kronolojisini tespit etmek, tarihi olayları doğru sıralılıkla anlamak için bir zorunluluk arz eder. Kısacası biz bu çalışmada tefsire ilişkin öngörü ve beklentileri öncelemeyeceğimizi; ama bir tefsir tarihi araştırmacısının hassasiyetiyle meseleye yaklaşacağımızı ifade etmeliyiz.

Kur’an’ın yirmi üç yıllık süre içerisinde kullandığı dil ve üslupta belli bir

1 Selim Türkan, “Kur’an’ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? –Müzzemmil Suresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi-”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2010, c. 9, sayı: 17, ss. 69-103.

2 Bu hususta benzer bir görüş için bk. Rudi Paret, *Kur’an Üzerine Makaleler*, çev.: Ömer Özsoy, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 119 vd.

değişim göstermiş olması, yöntemimizin esasını oluşturur. Bu değişimin ifade kalıplarına yansıdığı ve ifade kalıplarının en azından bir kısmının (ne zaman gündeme geldiği ve gündemden düştüğünün) kronolojik olarak takip edilebilir olduğu anlaşılmaktadır. Belli bir Kur'an pasajının içerdiği çeşitli ifade kalıplarının her birinin tarihlendirmesi ayrı ayrı yapılabilecek bir tarih aralığı ile tarihlendirilmesi mümkün olacaktır. Çünkü söz konusu olacak pasaj, içerdiği ifade kalıplarının aktif olarak kullanıldığı bir dönemde nazil olmuş olmalıdır. Tek tek ifade kalıplarının tarihlendirilmesinde ise Kur'an ayet ve surelerinin kronolojisine ilişkin rivayetler, siyer verilerinin kullanılması, doğulu ve batılı araştırmacıların nüzul kronolojisine ilişkin değerlendirmeleri kaynak olarak kullanılacaktır.³ Burada esas olan, hiçbir bilgi ve değerlendirme biçiminin mümkün ol-

- 3 Kaynaklar için bk. Ahmed b. Ebû Yakub b. Vehb b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî, el-Marûf bi'l-Yakubî, *Târîhu Yakûbî* (ö. 292 H. tarihinden sonra), Dâru Sâdır, Beyrut 1992, c. 2, ss. 33, 34, 43; Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyub b. Dureys el-Becelî (ö. 294H), *Fedâilu'l-Kur'ân*, tahk. Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dimesk 1987, ss. 33,34; İbn Nedim (ö. 385H), *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1994, ss. 42,43; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî (ö. 548H), *Mefâtîhu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Âzerşeb, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2008, c. 1, s. 19-23; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794H), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2011, c.1, 139, 140; Celâleddin es-Suyûtî (Ö. 911H), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007, c. 1, s. 53; İzzet Derzeve, *et-Tefsîru'l-hadis es-suveru'l-murattebe hasbe nuzûlihi*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, by., 1381/1962, c.1, 3 vd.; *et-Tefsîru'l-hadis-Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, çev.: Saban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen ve diğerleri, Ekin Yay., İstanbul 1998, c. 1, ss. 1 vd.; *Asru'n-Nebî-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul 1995, c. 2, ss. 160- 163; *Siretu'r-Resûl*, Menşûrâtî'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut ts, c. 1, ss. 145-149, c. 2, s.10; Mevlana Muhammed Ali, *Kur'an-ı Kerim (Arapça Metinli Türkçe Tercüme ve Tefsir)*, çev.: Ender Gürol, Ahmadiya Anjuman Isha'at Islam Lahore Inc. U.S.A., Ohio U.S.A 2008, Giriş Bölümü, ss. 29, 30; Mehdi Bâzergan, *Seyr-i Tahavvul-i Kur'ân*, Şirket سهامی إنتیشار, by., 1385H, c. 1, ss. 147 vd.; *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 131 vd.; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertibi'n-Nüzûl*, yy., Beyrut 2008, c.1, ss.5-7, c.2, ss.5-7; a.mlf., *age*, Dâru'l-Neşri'l-Mağribiyye, Beyrut 2009, c. 3, ss. 416,417; M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hâk*, (*Kur'an'ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*) Fecr Yay., Ankara 2006; Gustav Weil, "Der Qoran", *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, Bielefeld 1844, ss. 55-80; Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, (F. Schwally'in genişlettiği 2. basım, Leipzig 1909'dan ofset baskı) Georg Olms Verlagsbuchandlung Hildeshem, Almanya 1961, c. 1, ss. XI-XII; Hubert Grimme, *Mohammed*, Münster 1895, ss. 25-29; John Medows Rodwell, *The Koran*, J. M. Dent and Sons LTD, London 1915, ss. 19-485; Regis Blachere, *Le Coran (al-Qur'an)*, Maisonneuve et Larose, Paris 1966, ss. 12-18; Sir William Muir, *Corân. Its Composition and Teaching and the Testimony it bears to the Holy Scriptures*, Society for Promoting Christian Knowledge New York The Macmillian, London 1920, ss. 43-47; Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, Royal Asiaic Society, London 1902, ss.139-142; Richard Bell, *Introduction to The Qur'an*,

duğunca denklemin dışında bırakılmamasıdır. Uçuk tarihlendirme tespitleri ise bu imkânı ne kadar zorladıklarına bağlı olarak değerlendirmeye alınacaktır.

Fâtiha suresinin nüzul kronolojisini belirlerken tefsir merkezli endişe ve beklentilerin oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Fâtiha suresinin Kur'an'a nazaran bir mukaddime mesabesinde olması, onun kimi araştırmacılar tarafından ilk inen sure olma vasfını da aşmış ilk inen vahiy olarak kabul edilmesinin temel gerekçesi olmuştur.⁴ Bu iddia, özellikle ideal tefsirin Kur'an'ın kronolojik okunuşuna dayanması gerektiğini savunan bazı araştırmacılara aittir. Hâlbuki belli bir sure, pasaj ya da ayetin içeriği, onun kronolojisini tespit için en fazla bir karene olarak kabul edilebilir ve kesin hüküm vermede çoğu kez tek başına yeterli görülmez. Ayrıca böyle bir yaklaşımda bile içeriğe ilişkin değerlendirmelerin nüzul kronolojisine ilişkin delaletinin kuvvetli olması ve yeterli tatmini uyandırması beklenir. Oysa Fâtiha suresinin içeriğinden hareket etmeye çalışan söz konusu çalışmaların bunun gerisinde kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Bir kere Fâtiha suresinin içeriğinde dönemini yansıtacak karakteristik özellikler iyi tahlil edilememiştir. Sonra da onun Kur'an'ın adeta bir özeti olduğu, dolayısıyla sistematik bir çalışmanın ya da bir kitabın önsözü gibi başta olması gerektiği ön kabulü dayanak kabul edilerek Fâtiha'nın kronolojik olarak da en başta indiği şeklinde bir hükme varılmıştır.⁵ Bu çıkarım, olsa olsa tarihi araştırma yöntemlerine tabi olunmadan dile getirilmiş bir beklentiye ifade eder. Ayrıca bu,

The Edinburgh University Press, Edinburgh 1953, c. 1, ss. 1-336; c. 2, ss. 353-687; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998, ss. 129 vd., 195 vd.; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2009, ss. 269-271; Esra Gözeler, *Kur'an âyetlerinin tarihlendirilmesi sorunu ve Kur'an'a kronolojik-olgusal bir yaklaşım –Hicrî 1(Rebiu'l-evvel)-4 (Rebiu'l-evvel) Periyodu Özelinde-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, ss. 246-256.

- 4 Bu görüşü benimseyenler için bk. Mustafa Öztürk, Hadiye Ünsal, "Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası", *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, 2012 Çorum, 2013, ss. 93-143; Mustafa Öztürk, Hadiye Ünsal, "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahiy) Meselesi-," *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, Ankara 2013, sayı: 26, ss. 65-119. M. Zeki Duman ise *Beyânu'l-Hâk* isimli tefsir eserinde Fatihâ'nın Mekki bir sure olduğunu belirtip Hz. Peygamber'in risalet vazifesinin ilk yılında bütün halinde inen ilk sure olduğunu ifade etmektedir. Yani Duman'a göre Fatihâ suresi, vahyin ilk yılında nazil olan ilk vahiy parçası değil ilk inen suredir. Bk. Duman, *Beyânu'l-Hâk, (Kur'an'ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, c. 1, s. 29.
- 5 Bu meyanda zikredilen görüşler için bk. Öztürk, "Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası", ss. 138-141; Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Tahlili*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 133-146.

Kur'an'ı devamlı yazıp okuduğumuz türden modern bir kitap ya da metin gibi algılamanın bir neticesidir. Dolayısıyla dikkatli bir değerlendirme ile Kur'an'ı kronolojik olarak tefsir etme derdindeki müellifler namına bir çelişkiyi de teşkil eder. Şimdi biz Fâtiha suresinin kronolojisine ilişkin bize ulaşan rivayetleri tasnif edip ardından önerdiğimiz yönteme uygun biçimde konuyu analiz edeceğiz.

1. Fâtiha Sûresinin Nüzul Zamanına Dair Rivayetlerin Tasnifi ve Özeti

Fâtiha'nın nüzul zamanı ciddi oranda tartışmalı bir meseledir.⁶ Sahabîlerin bir kısmının ve müfessirlerin ekseriyetinin Fâtiha suresinin Mekke'de nazil olduğu görüşünü benimsediği görülmektedir. Hz. Ali, İbn Abbas, Katade, Ebul'-Aliye, Ata b. Ebi Rebah, Said b. Cübeyr, Cafer es-Sadık bu görüştedir.⁷ Ek olarak bu görüşe kail olanlar arasında Musa b. Ca'fer (babasından nakille) Ali b. el-Huseyn, Muhammed b. Yahya b. Hibbân da zikredilmiştir.⁸ Buna ilaveten Dahhak'ın da bu görüşte olduğu zikredilir.⁹ Fâtiha suresinin Mekke'de nazil olduğu görüşünde olanlar, Hicr suresi 87. ayette Fâtiha suresi ile ilgili olarak geçen "...seb'an mine'l-mesânî" ("tekrarlanan yedi") ifadesini delil olarak ileri sürmektedirler. Zira Hicr suresinin Mekke'de nazil olduğu üzerinde bir şüphe bulunmamaktadır. Söz konusu görüş sahipleri, Hicr suresinde Fâtiha'nın isminin ya da sıfatının zikredilmesinin, Fâtiha'nın bu sureden önce nazil olduğuna ve bundan dolayı da Fâtiha'nın Mekke'de nazil olduğuna delil teşkil ettiğini belirtmektedirler.¹⁰

6 ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c.1, s. 140.

7 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, tahk.: Abdullah Mahmud Şehhate, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, by. 1979, c. 1, s. 35; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî-Meâlimu't-tenzil* tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Himyeriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Dâru Taybe, Riyâd h. 1409, c. 1, s. 49; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *Bahru'l-muhît*, tahk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muriz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1993, c. 1, s. 126; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2006, c. 1, s. 177; Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fî't-Tefsîr bi'l-me'sûr*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr, Li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Kahire 2003, c. 1, s. 7, 8.

8 Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî Tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2001, c. 1, s. 65.

9 ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 140.

10 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 126; el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 176.

Sahabe ve tabiun döneminde bazı âlimler ise Fâtiha suresinin Medine’de nazil olduğunu belirtmişlerdir. Ebu Hureyre, Mucahid, Mukatil, Zuhri bu görüştedir.¹¹ Ne var ki, bunun sahabî ve müfessirler tarafından dikkate alınan bir görüş olmadığı zikredilen bir diğer husustur.¹²

Başka bir görüşe göre Fâtiha suresi hem Mekke’de hem de Medine’de olmak üzere iki defa nazil olmuştur. Bunu daha sahih bulan görüşe göre Mekke’deki nüzulü namaz farz kılındığında, Medine’deki nüzulü ise kiblenin tahvilî esnasında gerçekleşmiştir.¹³ Ne var ki bu görüşü tercihe şayan bulmayan müfessirlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ İhtilafı çözmeye çalışması bakımından kıymet ifade etse de bu görüş, ilk nüzulü Mekke’ye irca eden görüşten çok da farklı bir netice öngörmez.

Fâtiha suresinin ilk yarısının Mekke, ikinci yarısının ise Medine’de indiğini söyleyen bir görüş daha vardır. Suyûtî’nin ifadesiyle bu görüşün bir delili yoktur.¹⁵

En son zikrettiğimiz iki görüş, sahiplerinin ismen zikredilmemiş olması ve ayrıca ehli kitap ile yaşanan çatışma aşamaları dikkate alınarak Fâtiha suresinin son ayetine bir atıf içermeleri nedeniyle naklî delile dayanmaktan çok, içti-hadî çıkarıma bağlı görüşler olarak değerlendirilebilir.

Kurtubî’nin Kadî İbnu’t-Tayyib’ten naklettiğine göre Kur’an’dan ilk inen şey hakkında insanlar ihtilafa düşmüştür. Kimi Müddessir, kimi ‘Alak, kimi de Fâtiha olduğunu söylemiştir. Beyhaki’nin *Delâilu’n-nübüvve* adlı eserinden Kurtubî’nin naklettiği bir rivayete göre, Hz. Peygamber, Hz. Hatice’ye şöyle demiştir: “Ben yalnız kaldığım zaman bir ses işittim. Vallahi bunun başıma bir iş açmasından korkuyorum.” Hz. Hatice: “Allah korusun! Allah sana bir şey yapmaz. Çünkü sen emaneti yerine teslim eder, akrabayı gözetir, doğru söylersin.” Akabinde Hz. Ebubekir geldi, ancak o sırada Hz. Peygamber yoktu. Hz. Hatice

11 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 35; el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî-Meâlimu't-tenzil*, c. 1, s. 49; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s.126; el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 177; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, c. 1, ss. 7, 8.

12 el-Kurtubî, *el-Câmi' li hkami'l-Kur'ân*, c. 1, s. 177.

13 Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, tahk.: Mervân Muhammed eş-Şe'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 2006, c. 1, s. 29.

14 Mesela bk. el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî-Meâlimu't-tenzil*, c. 1, s. 49; el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 179; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 1, s. 126; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, c. 1, ss. 7,8.

15 es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 30.

Hız. Peygamber'in sözünü Hız. Ebubekir'e anlattı. Hız. Ebubekir'e "Ey 'Atık, Muhammed'i Varaka'ya götür" dedi. Hız. Peygamber yanlarına gelince Hız. Ebubekir Hız. Peygamber'in elinden tuttu, bizi Varaka'ya götürüver dedi. Bunun üzerine Hız. Peygamber Hız. Ebubekir'e "durumu sana kim anlattı" dedi. Hız. Ebubekir, Hız. Hatice'nin anlattığını söyledi. Bunun ardından birlikte Varaka'ya vardılar ve olayı anlattılar. Hız. Peygamber "tek başıma kaldığımda arkamdan bir nida işittim, "Ya Muhammed! Ya Muhammed!" diye, ben de korkarak kaçtım." dedi. Bunun üzerine Varaka, " Öyle yapma, o ses geldiği zaman dur ki ne dediğini duyasın. Sonra bana gel ve anlat." dedi. Hız. Peygamber yalnız kaldığı zaman ses ona nidâ etti: "Yâ Muhammed de ki: *el-Hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn...*" ta "*velâ'd-dâllîn*" ifadesine varıncaya dek okudu. Yine dedi ki "lâ ilâhe ille'llâh de." Fâtiha suresini Hız. Peygamber'e vahyetti. Bu olayın akabinde Hız. Peygamber Varaka'ya gitti ve bu durumu kendisine anlattı. Varaka ona şöyle dedi: "Müjdeler olsun! Müjdeler olsun! Ben şahitlik ederim ki sen Meryem oğlu İsâ'nın müjdelediği kişisin ve sen Musâ'nın Nâmus'u gibi bir şey üzeresin. Sen gönderilmiş bir nebisin ve sen bu gününden sonra cihatla emrolunacaksın. Eğer ben o güne ulaşırsam seninle birlikte cihat edeceğim." Varaka vefat ettiğinde Hız. Peygamber şöyle dedi: "Kesinlikle Varaka'yı üzerinde ipek elbiseyle cennette gördüm. Çünkü o bana inandı ve beni tasdik etti." Beyhakî bu hadisin munkatı' olduğunu söylemektedir ve eğer bu hadis mahfuz ise Fâtiha suresinin 'Alâk ve Müddesir suresinden sonra inişini anlatan bir hadistir demektedir.¹⁶ Öte taraftan Fâtiha suresinin ilk inen Kur'an pasajı olması ile ilk inen sure olmasının birbirinden ayrı durumları ifade ettiği de düşünülmüştür. Nitekim Fâtiha'nın ilk inen Kur'an ayetleri olmasa da ilk inen bütün sure olduğuna dair bir görüş de mevcuttur.¹⁷ Belirtmemiz gerekir ki bu görüş, ilk inen Kur'an bölümünün 'Alak suresi olduğunu söyleyen rivayet ile Fâtiha olduğunu söyleyen rivayetin telifi gibi durmaktadır.

Fâtiha suresine "Kur'an'ın ya da Kitab'ın anası şeklinde bir nitelemeye bulunulmasının onun Mushaf'ta ilk sırada yazılan ve namazda okunan ilk sure olmasından kaynaklandığı söylenmiştir.¹⁸ Öte taraftan söz konusu *Ümmül'l-*

16 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 177, 178; ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 148; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, c. 1, s. 6; *el-İtkân*, c. 1, s. 51.

17 Bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 148.

18 Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru's-Selâm, Riyâd 1999, "Kitâbu't-Tefsîr", 1, s. 759; el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî-Meâlimu't-tenzîl*, c. 1, s.49.

Benzer görüşler için bk. en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, c. 1, s. 29; Ebu'l-Fida' İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâm, Dâru

Kitâb (Kitâb'ın anası, özü) ifadesinin *Fâtiha* suresine isim olarak verilmesiyle alakalı bazı görüş ayrılıkları da vardır. Enes b. Malik, Hasan Basrî ve İbn Sirin gibi âlimler *Fâtiha*'ya bu ismi vermektedirler. Öte yandan surenin *Fâtihatu'l-Kitâb* (Kitâb'ı açan) olarak isimlendirilmesinde ise bir ihtilaf bulunmamaktadır.¹⁹ İbn Mesud'a *Fâtiha*'yı neden Mushafına yazmadın diye bir soru sorulduğunda kendisi şöyle cevap vermiştir: "Şayet *Fâtiha*'yı yazsaydım, her surenin başına yazmam gerekirdi." İbn Mesud'un bu anlayışı *Fâtiha* isminin de bu surenin namazda diğer surelerden önce okunmasıyla alakalı olduğunu göstermektedir.²⁰

2. Fâtiha Sûresinin İçerdiği Konuların ve İfade Kalıplarının Kronolojisi

Ortaya koyduğumuz yöntem ifade kalıplarına dayalı olunca çalışmamızın ana malzemesini Kur'an dili oluşturacaktır. Elbette bu yöntem, dil, üslup ve muhtevanın birlikte değerlendirilmesini zorunlu olarak gerektirmektedir. Kur'an'ın değindiği konuların ve bunların belli bir üslupla takdiminin elbette bir kronolojiye tabi olduğunu varsayabiliriz. Daha önceki makalemizde bunun üzerinde uzunca durmuş bulunuyoruz. *Fâtiha* suresinin içerdiği ifade kalıplarını tarihlendirmeden önce bu surenin içerdiği üslup ve konuyu ele almak ifade kalıplarının tarihlendirilmesinde bize yol gösterici olacaktır.

Fâtiha suresi uzun olmayan ayetlerden oluşur. Bu yönüyle Mekkî surelere benzerlik arz ettiğini söyleyebilirsek de içerik olarak bütünüyle Mekkî surelerin yapısını yansıtmaz. İlk yarısında Allah'ın âlemlerin merhametli rabbi olması, ceza gününün sahibi olması gibi doğrudan hükümler verilirken, ikinci yarından itibaren kulların Allah'tan tevhid ve hidayet taleplerini içeren duaları dile getirilir. Bu hidayet talebi, gazaba uğramış ve dalalette kalmış insanların yolu dışındaki sırat-ı müstakimle ilgilidir. Hz. Peygamber'e ref' edilen bir tefsire göre söz konusu iki kesim Yahudiler ve Hıristiyanlar olmaktadır.²¹ *Fâtiha* suresinin

Taybe, Riyâd 1999, c. 1, s. 101.

19 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 1, s. 176.

20 el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 1, s. 177; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-Tefsîr bi'l-me'sûr*, c. 1, s. 5.

21 Hz. Peygamber'den nakledilen pek çok rivayette, gazaba uğrayanlar Yahudiler, yoldan sapanlar Hristiyanlar olarak Tefsîr edilmektedir. Ebû Said ise bu ayetin Tefsîrine dair Hz. Peygamber'in söz konusu bu Tefsîri üzerinde müfessirlerin bir harfinde bile ihtilaf etmediğini dile getirmektedir. Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Resûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in*, tahk.: Esad Muhammed et-

söz konusu duadan önceki bölümü Mekkî surelerle uyumlu gözükmektedir. Bu bölümü işte bu Ehl-i Kitap karşıtlığını dillendirmesi nedeniyle Medenî surelerle muhteva benzerliği arz etmektedir. Muhtevadaki bu ikili yapının rivayetlere de yansımaları görülmektedir.²²

Fâtiha suresinin yedi ayet olduğunda icma' bulunduğu bildirilmiştir. Fakat bu yedi ayete bismelinin dâhil olduğu veya bismelinin dâhil olmayıp son ayetin aslında iki ayetten oluştuğu şeklinde bir ihtilaf bulunmaktadır.²³ Bu ihtilafın bizim çalışmamız açısından elbette bir yansıması bulunmaktadır. Çalışmamız, Fâtiha'nın kronolojisini her ihtimali mümkün olduğunca değerlendirmek suretiyle tespit etmeye çalışacağından besmeleyi araştırmamıza dâhil ederek devam etmenin uygun olacağına karar vermiş bulunuyoruz. Bir başka husus ise bismelinin içerdiği *er-Rahmân er-Rahîm* ifadelerinin bir kalıp olarak zaten Fâtiha suresinin sonraki bir ayetinde de geçiyor oluşudur. Bu husus, besmele ve Fâtiha suresinin benzer bir kronolojik evrede gündeme geldiğine işaret etmesi bakımından önemlidir.

3. Bismelinin Kronolojisine İşaret Eden Rivayetler

Bismelinin nasıl teşekkül ettiğini aktaran dikkat çekici bir rivayet, tefsirler tarafından farklı ravilerden çeşitli versiyonlarıyla nakledilmiştir. En geniş anla-

Tayyib, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyâd 1997, c. 1, s. 31; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr, li'l-Buhûs ve'd-Dîrâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Kahire 2001, c. 1, ss. 186-188, 194-196; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, ss. 230, 231; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, c. 1, s. 126 s. 151; Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd es-Se'âlebî (ö. 875 H), *Tefsîru's-Se'âlebî*, tahk.: Ali Muhammed Mu'avviz ve diğerleri, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1997, c. 1, ss. 169, 170.

- 22 Ebû Hureyre'den şöyle bir rivayet ulaşılmıştır: "Hz. Peygamber'i şöyle derken işittim: Allah Teâla dedi ki, "namazı yani Fâtiha'yı benimle kulum arasında ikiye böldüm. İsteddiği kuluma verilecektir." Kul "*elhamdü lillâhi rabbi'l-'alemîn*" dediğinde Allahu Teâlâ der ki: "kulum bana hamdetti." Kul *er-Rahmâni'r-Rahîm* dediğinde Allah: "kulum bana senâda bulundu" der. Kul "*Mâliki yevmi'd-dîn*" dediğinde Allah "kulum beni yüceltti" der. Kul "*İyyâke na'budu ve İyyâke neste'in*" dediğinde Allah "bu benimle kulum arasındadır" der. "Kulum istediği verilecektir." Kul "*İhdîna's-sırâta'l-müstekîm, sırâta'l-lezîne en'amte 'aleyhim ğayri'l-mağdubi 'aleyhim vele'd-dâllîn*" dediğinde Allah der ki: "bu kulumundur ve kulum istediği verilecektir." Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Dâru's-Selâm, Riyâd 2000, Kitabı's-Salât, 11, s. 167; en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, c. 1, s. 30; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 1, s. 106, 107.
- 23 Bk. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 144,145, 176.

timı genel hatlarıyla aktarmak gerekirse şöyledir: ²⁴ Müslümanlar önceleri Kur'an ayetlerini Kureyş'in âdetine tabi olarak بسمك اللهم ifadesini kullanarak yazıyorlardı. Daha sonra Hud suresi 41. ayetindeki مجراها الله ifadesi inince, الله şeklinde yazmaya başladılar. Daha sonra İsrâ suresi 110. ayetindeki الله بسم الله الرحمن ادعوا الله او الرحمن ادعوا ifadesi inince بسم الله الرحمن şeklinde yazmaya başladılar. Son olarak Neml suresi 30. ayetindeki انه من سليمان وانه بسم الله الرحمن الرحيم ifadesi inince bugün bildiğimiz tam şekliyle ayetleri yazmadan önce besmeleyi yazdılar.²⁵ İbn Ebî Hâtim de Dahhak kanalıyla İbn Abbas'tan Cebrail'in Hz. Peygamber'e ilk indirdiği şeyin بسم الله lafzı olduğunu nakleder. (Yani) Rabbini anarak oku, onun zikriyle kalk otur demiştir.²⁶

Besmelenin Kur'ân nüzulünün başında Cebrail tarafından bildiğimiz bütün haliyle indirildiğine ilişkin rivayetler de mevcuttur. Cebrail'in Hz. Peygamber'e indirdiği ilk şey hakkında İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Cebrail Hz. Peygamber'e: "Bismillahirrahmanirrahim, de!"²⁷ demişti.

24 Ebû Davud Süleyman b. Eşas b. İshâk, *Sünenu Ebî Dâvûd*, tahk.: Yusuf el-Hâc Ahmed, Mektebetü İbn Hacer, Dimeşk 2004, Kitâbu's-Salât, 125, s. 177; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî- Bahru'l-ulûm*, tahk.: Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1993, c. 1, s. 75;; Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Üdfüvî, (ö. 388H), *Mukaddimetü Kitâbi'l-İstiğna fi ulûmi'l-Kur'ân ve Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha minhu*, neşr.: M. Suad Mertoğlu, *İslam Araştırmaları Dergisi*, yıl 2011, S. 25, s. 80; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi Tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, c. 1 s. 61; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 144; Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, tahk.: Muhamed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995, c. 1, s. 43.

Ebû Davud'dan aynı yerde gelen ikinci bir rivayette bismelenin bütün olarak belli bir süre geçtikten sonra indiğini göstermektedir. Buna göre besmele inmeden önce Müslümanlar, sureleri birbirinden ayırmayı bilmiyorlardı. Hasan Basrî'ye göre ise besmele ifadesi ilk defa Neml suresinde nazil olmuştur. Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, tahk.: Muhammed Abdullah el-Cumu'a, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004, c. 11, s. 78; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 147.

25 Çağdaş dönemde Nöldeke baz alınarak yapılan tasniflerde bu rivayette sıralı biçimde geçen Hud, İsrâ ve Neml, surelerinin yaklaşık olarak Bisetin 8. yılının sonu, 9. yılın başına denk gelecek şekilde İsrâ, Neml ve Hud şeklinde indiği değerlendirilmesi yapılmaktadır. Ama geleneksel tasniflerde ise genelde Neml, İsrâ ve Hud şeklinde birbirine yakın tarihler verilir. Söz konusu kronoloji tespitleriyle rivayetdeki sure sıralamaları çelişiyor gözükse de *Rahman* kelimesiyle ilgili tartışma dikkate alındığında rivayet tutarlı görünmektedir. Bk. Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. XI.

26 İbn Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Resûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in*, c. 1, ss. 25, 26; Taberî aynı rivayette بسم الله ibaresinden önce tam bir besmele ziyadesinde de bulunmuştur. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, c. 1, s. 111.

27 Bk. İbn Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. 1, s. 26; et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-*

Dikkat edilirse besmeleye ilişkin iki farklı rivayet grubu ile karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Bu iki gruptan birincisi bismelenin teşekkülünü tedricen belli bir sürece yayarken, diğeri ise bismelenin en baştan ve bir kerede geldiğini söylemek suretiyle onunla çelişir. Bu durumda söz konusu çelişkinin halli, konumuz açısından hayati önemi haizdir.

Burada her şeyden önce belirtmek isteriz ki bismelenin teşekkül sürecinde herhangi bir prosedür ve gelişim aşaması öngörmeyen bakış, genellemedir ve Müslümanların mevcut algılama ve alışkanlıklarıyla uyumlu bir tarih tasavvurunun yansıtmaktadır. Dolayısıyla ikinci rivayet grubunun bismelenin şekline yönelik hassasiyet içermeyen, sadece besmele ile başlamayı öne çıkaran manevi rivayetler olduğu düşünülebilir. Besmeleyle alakalı ilk haber ise alışkanlıklarımızın dışında, bismelenin şeklinin İslam öncesi biçiminden başlayıp teferruatlı ve gerekçeli biçimde bir gelişim çizgisi bulunduğunu bildiren daha özel bir haber görünümündedir. Bu durumda daha özel bir bilgi içeren ilk haberin, ravilerinin daha dakik ve değişik bir haber nakletmeleri nedeniyle tarihi gerçekliği yansıtmaya bakımından daha önde olduğu düşünülebilir. Hususî olan umumî olan üzerine bina edileceği; onda bir istisna ve ayrıcalığı ifade ettiği için genelde daha akılda kalıcı ve belirli olur. Elbette bunu, tarihi gerçeği kesin biçimde yansıtan bir ölçüt olarak ele alamayız, belki bir gösterge olarak değerlendirebiliriz. Kesine daha yakın bir bilgiyi, önerdiğimiz yöntemin de bir gereği olarak, bismelenin dil yapısının kronolojik olarak içerdiği ipuçları verebilir.²⁸

4. Fâtiha Suresinin İçerdiği İfade Kalıplarının Kronolojisine Dair Değerlendirme

Çalışmamızda daha öncede ifade ettiğimiz gibi besmeleyi ilk ayet kabul edenlerin görüşüne göre hareket etmeyi daha ihtiyatlı buluyoruz. Bismelenin dili dikkatle incelendiğinde başlangıcı teşkil eden *bi'smillâh* ifadesinin Kur'an açısından bir kalıp olarak ele alınması mümkündür. Zira bu ifadenin, bismelenin sure başlarında bulunduğu yerler dışında Kur'an'da birden fazla kullanıldığını biliyoruz. Ne var ki biz çok açık biçimde *bi'smillâh* kalıbının bir benzerinin

Kur'ân, c. 1, s. 111.

28 Bu haberlerin geleneksel yöntemlerle sened tenkidinin yapılmadığını, ayrıca Batılıların geliştirdiği isnad analiz yöntemleriyle tarafımızca incelenmediğini ve bunun yapılmasına ihtiyaç bulunduğunu belirtmek isteriz. Biz burada sadece metindeki ipuçlarından hareket etmeye çalıştığımızı söylemek istiyoruz.

Kur'an öncesi dönemden itibaren kullanıldığını bilmekteyiz. Bu kalıp, Kur'an'ın nüzul sürecinin en başından itibaren kesintisiz bir şekilde kullanılmaya da devam etmiştir. O yüzden söz konusu kalıbı, Kur'an'ın nüzul süreci açısından ayırıcı, karakteristik bir ifade kalıbı olarak değerlendirmeyi uygun bulmamaktayız. Bu gibi durumlarla ilgili değerlendirme önceki makalede çok açık biçimde yapılmıştı. Dolayısıyla bu ifade kalıbı çalışmamız açısından kullanılabilir olarak gözükmemektedir.

Evvela *Rahmân* kelimesinin bir ifade kalıbı olarak ele alınışının, bizim önerdiğimiz yöntem açısından istisnâ bir yönü bulunduğunu itiraf etmeliyiz. Yöntemin gereği olarak biz, Kur'an'ın ifade kalıplarını dikkate almaktayız. Önceki çalışmamızda ifade kalıbını ise en az iki kelimedenden oluşan bir terkip olarak tanımlamıştık.²⁹ Öyle anlaşılıyor ki *Rahmân* kelimesi gibi istisnâ ve siyer ve tefsir geleneği açısından karakteristik tek kelimelerin, hem kendi başına hem de belli bir terkip içerisinde, bir ifade kalıbı gibi değerlendirilmesi mümkündür. Bu vasfı haiz kelimelerin sayılı olacağını da söyleyebiliriz. Elbette söz konusu vasfın ne olacağı ile ilgili birkaç söz söylemek yerinde olur. Böyle bir kelime kesinlikle terimsel bir yapıya daha nüzul döneminde kavuşmuş olmalı ve dinî-siyasî mücadelenin açıkça malzemesi ve konusu edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla söz konusu kelimenin, gündeme geldiği tarihî aralığı karakterize eden belli başlı durumlar arasında bulunduğu bilinmelidir. İşte *Rahmân* kelimesi, izah ettiğimiz vasfa uygun biçimde Allah'ın bir ismi olarak tartışma konusu edilmiş, yansımalarını sonraki dönemlere miras olarak bırakmıştır.³⁰

4.1. Rahmân Kalıbı

Birinci Aşama

Rahmân ismi/kalıbını, geleneksel kronoloji listelerinden ve yapılan kronoloji

29 "Kur'an dilinde tekrarlandığını bildiğimiz ve birden fazla kelime içeren terkipler ele alınacaktır. Bu terkiplerin aynen tekrarlanması, ya da aynı kelime kökünden türemiş olmak kaydıyla ancak kısmî değişiklikler içermesi yahut da aynı yapının tekrarlandığına dair kuvvetli bir his verecek şekilde olup sadece bir veya iki kelimenin müradifi ile yer değiştirmiş olması gibi ölçütler kabul edilecektir. Terkinin konumuzu teşkil eden pasaj veya sure dışında ondan bağımsız olarak en az iki kere tekrarlanmış olması da bir gereklilik olarak görülecektir..." Türccan, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? -Müzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi", s. 72.

30 İbn Hişâm (ö. 218H), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992; c. I, ss. 196, 206.

değerlendirmelerine bağlı çağdaş kronoloji listelerinden kontrol ettiğimizde en erken tarihlendirme, batılı araştırmacı Weil tarafından yapılmış olup bi'setin başında 4. sırada nazil olduğu varsayılan Şu'ara suresi içinde karşımıza çıkmaktadır. Şu'ara 26/5. ayette *Rahmân* ismi yalın biçimde geçer. (Yeri gelmişken ifade edelim ki muhteva analizi yapıldığında söz konusu ayetin 4. sırada gelmiş bir vahiy grubu içinde inmiş olma ihtimali zayıf görünmektedir.)³¹ Kalıbı en geç tarihlendiren kişi Bell'dir. İbn Dureys'in (İbn Abbas'tan yaptığı nakil) de ona benzer bir tarih vermekle birlikte çok küçük bir farkla ondan daha erken tarihlendirdiğini ifade etmek isteriz. Bell'in tespit ettiği tarih hicretten sonra 8. yılın ortası olarak gözükmektedir. Bell tarihlendirmeyi Mülk suresinin 20. ayeti ile ilgili yapmaktadır. İbn Dureys ise *Rahmân* suresinin ilk ayeti ile ilgili yapmış olup her ikisi de yalın biçimde *Rahmân* isminin geçtiği ayetlerdir. (Yine yeri gelmişken ifade edelim ki Mülk suresinin 20. ayeti ve *Rahmân* suresinin ilk ayeti, muhteva bakımından bize göre bu kadar geç tarihlendirmeye müsait gözükmemektedir. Fakat şimdilik bunu dikkate almadan devam edeceğiz.) Bu durumda Kur'an nüzulünün 1. yılın ilk yarısından başlayıp hicretten sonra 8. yılın ortalarına kadar süren bir ifade kalıbı ile karşılaşmış oluruz. Aslına bakılırsa yöntemimizin birinci aşaması, bu kalıbın kronoloji tespitine katkı sağlayacak netlikte bir tarih aralığı sunamadığını göstermektedir. Sadece son iki yılı tahsis eden bir zaman aralığı ile karşı karşıya bulunmaktayız ki bu belli bir zaman aralığını tespit için yetersiz bir karine demektir.

İkinci Aşama

Yöntemimizde ikinci aşamayı, tarihlendirme yapan geleneksel listeler ve çağdaş değerlendirmeler içinde gruptan ayrı duran aşırı örneği değerlendirme dışı tutarak yapıyoruz. Bunu hem en erken tarihlendiren hem de en geç tarihlendiren aşırı örnek için işletmemiz gerekiyor. *Rahmân* ismi/kalıbının Kur'an'daki kullanılmasını, Weil bi'setin en başına, 4. sıraya kadar erkene götürmüştü. Yani 1. yılın ilk yarısı olarak nitelenebilir. Bu kalıbın kullanılmasını en geç tarihlendiren kişi ise Bell olup ona yakın tarihlendirmelerin geleneksel listelerde de bulunduğu ifade etmiştik. Söz konusu tarih hicretin 8. yılının ortası olarak gözükmüştü. Birinci aşamada, neredeyse tüm nüzul zamanına yayılmış gözükken bu kalıbın dar bir tarih aralığı tespitinde bize yardımcı olamayacağına karar vermiştik. Burada gruptan aşırı bir şekilde kopma olmadığı için yöntemi sadece

31 Ayetin meali şöyledir: "Rahmân'dan onlara yeni bir zikir gelmeye görsün behemehâl ondan yüz çevirirler."

başlangıç tarihlendirmesi için işletmek daha doğru olacaktır. Weil'in tarihlendirmesi dışlanıp meseleye öyle baktığımızda karşımıza daha olumlu bir tablo çıkmakta, bir miktar dar bir tarih aralığı ile karşı karşıya kalmaktayız. Weil'den sonra *Rahmân* isminin geçtiği yerleri tarihlendiren değerlendirmeler içinde en erkeni Mukâtil'in *Rahmân* suresi sıralamasıdır. Mukâtil listesinde 12. nüzul sırası, oranlandığında yaklaşık olarak bi'setin 1. birinci yılından sonra 2. yılının başlarına denk gelmektedir. Bazergân'ın da 2. yılın sonu olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Neticede *Rahmân* ismi/kalıbının yöntemimizin ikinci aşamasının öngörülmesi çerçevesinde bisetin 2. yılının başlarından itibaren hicretin 8. yılına kadar aktif biçimde kullanılmış bir kalıp olduğunu söyleyebiliriz. Bu kalıbın ikinci aşama neticesine göre kullanılabilir olduğundan bahsedebiliriz. Çünkü kalıbın kullanıldığı başlangıç tarihinin bir miktar daraltıldığını görmekteyiz.

4.2. er-Rahmânu'r-Rahîm Kalıbı

Birinci Aşama

er-Rahmânu'r-Rahîm şeklindeki ifade kalıbı ise Bazergân'ın yaptığı tespite göre bisetin 5. yılının ortalarından itibaren başlar. Bu tespit Fussilet suresi 2. ayetin içinde bulunduğu pasajla ilgilidir. Hz. Ali listesinde Neml suresi 30. ayet (besmele ayeti) ile ilgili olarak 5. yılın sonuna biraz daha yaklaşan bir tespit yapılmıştır. Bu ayetle ilgili Hirschfeld'in de benzer bir tespit yaptığı görülür. Konumuz zaten besmele olduğu için bu ayete ilişkin nakil ve tespitleri dikkate almamak belki daha doğru olacaktır. Fakat netice, her hâlükârda değişmez. Yine Bazergân'ın Bakara suresi 163. ayetin pasajıyla ilgili yaptığı tespite göre sonu hicretten sonra 9. yılın sonuna kadar uzanır. Kalıbın kullanıldığı son tarihle ilgili bir diğer tespit biraz daha erken olup Haşr suresi 22. ayetin pasajı ile ilgilidir. Bu tespit 7. yılın sonu 8. yılın başı gibi gözüktüğü batılı araştırmacı Bell tarafından yapılmıştır. Geleneksel listeler (İbn Vâkîd, İbn Dureys, Cafer vd.) aynı sure ile ilgili en fazla bir sene erken tarih verirler. Bu durumda *er-Rahmânu'r-Rahîm* kalıbının kullanımı için yöntemimizin ilk aşamasında ortaya çıkan en geniş tarih aralığı, bi'setin 5. yılının ortalarından başlayıp hicretten sonra 9. yılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu kalıbın kullanılabilir bir tarihi aralık sunduğunu teslim etmemiz gerekir.

İkinci Aşama

İkinci aşamada *er-Rahmânu'r-Rahîm* kalıbı ile ilgili sınırlı bir değişiklikten bahsedilebilir. Zira bu kalıbın kullanılmaya başlandığı tarihle ilgili gruptan ayrılan aşırı bir tarihlendirme örneğinden ne gelenekte ne de çağdaş dönemde bahsedilebilir. Başlangıç tarihinin bîsetin 5. yılın ortaları veya en fazla sonu olduğunu söyleyebiliriz. Kalıbın kullanıldığı en son tarihin Bazergân tarafından 9. yılın sonları olarak tespit edildiğinden de söz etmiştik. Onu aşırı bir örnek kabul edecek olursak ikinci en uzak tarih Bell tarafından hicretin 7. yılının sonu 8. yılın başı olarak verilmişti. Bu son tarihi ikinci aşamada tespit edilen son tarih olarak takdim edebiliriz. Bu durumda en dar tespite göre bîsetin 5. yılının sonu ile hicretin 8. yılının başları arasındaki süreçte kullanılmış bir kalıpla karşı karşıya kalırız.

4.3. el-Hamdü li'llâh Kalıbı

Birinci Aşama

el-Hamdü li'llâh kalıbının kullanımına ilişkin tarihlendirmelere baktığımızda en erken tarihlendirmenin Bazergân tarafından Nahl suresi 75. ayet bağlamında bîsetin 2. yılının ortaları gibi; Richard Bell tarafından da En'am suresinin 1. ve 45. ayetleri bağlamında 2. yılın sonlarına daha yakın şekilde yapıldığını görmekteyiz. Yine Bell tarafından, Yunus suresi 10. ayet bağlamında 3. yılın başları şeklinde bir tarihlendirme yapıldığını görmekteyiz. Başka bazı sure ve ayet grupları bağlamında birkaç tane buna yakın ama 3. ve 4. yıllar gibi bir miktar geç tarihlendirmeler de mevcuttur. Müslümanların geleneksel rivayetlerindeki listelere göre bir projeksiyon yaptığımızda ise en erken bîsetin 5. yılının sonlarına doğru başlayan bir süreçle karşılaşmaktayız.

En geç tarihlendirmeye ise ilginç biçimde Şehristânî'nin naklettiği Hz. Ali listesinde Araf suresi 143. ayet ile İsra suresi 111. ayet bağlamında rastlamaktayız. Bu tarihlendirme hicretin 10. senesi yani son senesinin sonları şeklindedir. Buna en yakın ikinci son tarihin Bazergân tarafından Fâtır suresinin 1. ayeti bağlamında hicretin 10. yılının başları şeklinde verildiğini belirtmeliyiz. Aslında Hz. Ali listesi istisna edilirse geleneksel listelerin ve batılı araştırmacıların listelerinin, *el-hamdü li'llâh* kalıbı için, genelde hicretten sonraya bir tarih vermediklerini söyleyebiliriz. Batılı araştırmacılardan Bell'in ise istisna teşkil edip bu kalıbın denk geldiği ayet gruplarının bir kısmını hicretin 2. yılının başları ile

6 yılın en başı arasında tarihlendirdiği anlaşılmaktadır. O bu konuda batılı araştırmacılar içinde de yalnızdır.

Yöntemimizin ilkelerine sadık kalarak birinci aşamada yaptığımız projeksiyona göre *el-hamdü li'llâh* kalıbı, bi'setin 2. yılının ortalarından başlamak suretiyle hicretin son yılının sonlarına kadar uzanan bir süre içinde tarihlendirilmiştir.

İkinci Aşama

Yöntemin kuralları esnetilmeden bakıldığında ikinci aşamada baştaki ve sondaki en uç iki tarihlendirmeyi çıkardığımızda da sonuç çok fazla değişmemektedir. Buna göre *el-hamdü li'llâh* kalıbının, Bell tarafından En'am suresi 1. ayeti bağlamında belirlenen bi'setin 2. yılının sonlarından başlayan ve Bazergân tarafından Fâtır suresi 1. ayeti bağlamında belirlenen hicretin 10. yılının yani son yılının başlarına kadar süren bir tarih aralığı karşımıza çıkmaktadır.

Üçüncü Aşama

Geleneksel listeler ve çağdaş değerlendirmelere uyguladığımız projeksiyonu bir sayı doğrusu üzerinde takvim haline getirdiğimizde dikkate değer bir ek açıklama yapmaya ihtiyaç duyduğumuzu ifade edelim. Aslında yöntemin iki aşaması sonucunda elde ettiğimiz tarihi aralıkları bir miktar daha dar ama o kadar da net olmayan tarihi aralığa irca etmek mümkün gözükmemektedir. Bunun için tarihlendirmeyi bi'setin başına taşıyan iki üç araştırmacının değerlendirmelerini dışlamak gerekecektir. Bunlar Richard Bell, Mevlana Muhammed Ali (ilk beş yıla tarihlendirmeleri vardır) ve Bazergân'dır. Bunlardan Bell ve Bâzergân'ın öne çıktığını düşünebiliriz. Diğer taraftan tarihlendirme aralığını sonundan genişleten değerlendirmelere ise yine bu araştırmacılara ait olan listelerde ve ilginç biçimde Şehristani'nin naklettiği Hz. Ali listesinde rastlanılmaktadır. Bunları da dışladığımızda *el-hamdü li'llâh* kalıbı için hem geleneksel listelerin hem de çağdaş araştırmaların bi'setin 5. yılının sonlarından başlamak suretiyle hicreti geçmeyen dar bir aralıkta tarihlendirmeler yapıldığını görmekteyiz.

Dikkate değer bir husus da söz konusu kalıp ile arasında rahatlıkla benzerlik kurulacak olan *bi hamdi Rabbike/Rabbihim* kalıbıdır. Bu kalıbın içinde geçtiği pasaj ya da surelerin tarihlendirilmesi bir projeksiyona tabi kılındığında bir miktar farklı manzara çıkmaktadır. Buna göre söz konusu kalıbın, Tur suresi 48. ayet özelinde Hirschfeld tarafından bi'setin 1. yılının ortalarını geçecek şe-

kilde tarihlendirilmeye başlandığını, hatta tarihlendirmeleri tam bir düzene oturtmayan Watt tarafından bi'setin 2. yılı gibi tarihlendirildiğini görmekteyiz. Watt'ın, Tur suresini bütün olarak değerlendirmiş olmaktan kaynaklanan bir hata payı ile listelediğini düşünebiliriz. Ama tüm çağdaş değerlendirmeler bu kalıbı “*Rabbuke*” ifadesi nedeniyle olsa gerek *el-hamdü li'llâh* kalıbına göre bir miktar öne kaydırmışlardır. Öte yandan geleneksel listelerin hemen tamamı, Nasr suresi özelinde söz konusu kalıbı hicretin 10. yılının sonuna kadar götürmekte çok haklı görünmektedirler. *Bi-hamdi Rabbike/Rabbihim* kalıbının en baştan başlayarak hicretin sonuna kadar bir tarihlendirmeyi önümüze sermiş olması, birinci aşama açısından bize bir katkı sağlayacak mahiyette olmadığı anlamına gelir. İkinci aşama için ise birinci yılın ilk yarısını hafif geçebilecek bir süre kullanılmayan ama mutlaka hicretin 10. yılının sonuna kadar kullanıldığını varsayacağımız bir kalıpla karşı karşıya kalırız. Bunun da katkısı sınırlı olur.

4.4. Rabbu'l-'alemîn Kalıbı

Birinci Aşama

Rabbu'l-'alemîn şeklindeki ifade kalıbının geçtiği ayetlerin kronolojisine ilişkin haberler ve değerlendirmeler dikkate alındığında bi'setin 1. yılının ilk çeyreğinden sonra ikinci çeyreğinden başlayarak nüzul döneminin en sonuna kadar uzanan bir tarih aralığında tarihlendirmelere rastlamaktayız. En erken tarihlendirme Hâkka suresi 43. ayet özelinde Bell tarafından yapılmıştır. Gene Hirschfeld ve Watt gibi başka batılılar bu sure ya da pasaj için bir miktar geç de olsa benzer tarih aralıkları tespit etmişlerdir. Gene söz konusu kalıbın geçtiği Tekvir suresi 29. ayetin kronolojisinde, çağdaş Müslüman araştırmacı Cabirî, 1. yılın ortalarına denk gelen bir tespit yapılmıştır. Ona yakın bir şekilde ama 1. yılın sonlarına doğru tarihlendirmeler geleneksel listeler ve çağdaş Müslüman araştırmacıların tespitleri içinde önemli miktarda bulunur. Vâkı'a suresi 80. ayetin kronolojisine ilişkin bilgide Watt özelinde bi'setin 1. yılının ortası ve ikinci yarısı içinde başka tarihlendirmelere de rastlamaktayız. Rabbu'l-'alemîn kalıbının içinde geçtiği Kur'an bölümlerinde bazıları için verilen en son tarih hicretten sonra 10. yılın sonu yani nüzul döneminin en sonu olarak gözükmektedir. Bu tarihlendirmeyi yapanlar arasında, mesela Maide suresi 28. ayet örneğinde Nöldeke, Rodwell, Weil gibi batılı araştırmacılar olduğu gibi, Cafer es-Sâdık, İbn Vâkıd'ınki gibi geleneksel listeler de bulunmaktadır. Yine Vâkı'a 80. ayet örneğinde İbn Abbas'a ait listenin, en son sure belirlemesiyle öne çıktığı görülür.

Öyle görünüyor ki *Rabbu'l-âlemîn* kalıbının kullanılışı bi'setin en başı olmasa da hemen sonrasında başlayıp hicretin sonuna kadar uzanan tüm nüzul dönemidir. Bu kalıp yöntemin birinci aşamada gerektirdiği netlikte bir tarihi aralık sunmamaktadır.

İkinci Aşama

Başlangıç ve bitiş tarihlerinde aşırı tarihlendirme diyebileceğimiz bir tarihlendirmeden söz etmek zor görünmektedir. Başlangıç tarihinin en fazla bi'setin 1. yılını ortasına çekilebileceği; son tarih için ise hiçbir değişikliğin yapılamayacağı görülmektedir.

4.5. Yevmu'd-dîn Kalıbı

Birinci Aşama

Yevmu'ddîn kalıbının kullanımına ilişkin birinci aşamada nüzul döneminin 1. yılında ve en başından başlayarak en sonuna kadar uzanan tarihlendirmelere rastlamaktayız. Özellikle Müddessir suresinin bütünü ile ilgili yapılan erken dönem listeler ve bazı çağdaş batılı ve Müslüman araştırmalar, bu surede kullanılan *yevmu'd-dîn* kalıbının en erken döneme tarihlendirilmesine de neden olmaktadır. Hatta Müddessir suresi bütün olarak Kur'an'ın 2. sırada nazil olan bölümü olmaktadır. Yine İbn Abbas listesinde Vâkı'a suresinin bütünü ile ilgili, nüzul döneminin sonunda indiği şeklinde bir sıralama söz konusudur ki bunun sıhhati elbette tartışılır. Fakat biz yöntemimizin ilkelerini esnetmeden devam edeceğiz. Dolayısıyla yöntemimizin birinci aşaması için bu kalıbın kullanılabilir olmadığı hükmünü vermek gerekmektedir. Çünkü Fâtiha suresi için belli bir tarihi aralığı tespit etmede, katkı sunacak herhangi bir veri sağlayamamaktadır. Fakat ikinci aşamada farklı bir değerlendirmeye ulaşmak mümkün gözükmektedir. Bu aynı zamanda işletmekte olduğumuz yöntem açısından dikkate değer sonuçlar da doğuracaktır.

İkinci Aşama

İkinci aşamada temel ilkemiz, ifade kalıbının tarihlendirmesinde genelde yoğunlaşılan tarihi aralıktan gerek erken ve gerek geç kalmak bakımından aşırı biçimde uzaklaşan iki örneğin çıkarılması idi. *Yevmu'd-dîn* kalıbı için bu kuralı katı bir şekilde işlettiğimizde birinci aşamadan çok da farklı olmayan bir netice

ile karşı karşıya kalırız. *Yevmu'd-dîn* kalıbının tarihlendirmesine ilişkin listeleri kontrol ettiğimizde şununla karşılaşmaktayız: Geleneksel rivayetlere dayanan listelerin hemen hepsi ve onlardan yararlanıp genellemeyi esas alan bazı çağdaş batılı ve doğulu değerlendirmeler bu kalıbın geçtiği Müddessir suresini bütün halde ve nüzul döneminin 2. veya 4., 5. sıralarına yerleştirmişlerdir. Bu durumda bizim ikinci aşama için gruptan ayrılan erken ama aşırı tek örnek tespitinde bulunmamız mümkün değildir. Belki Vakı'a suresi 56. ayet özelinde bu kalıbı en geç tarihlendiren iki İbn Abbas listesi için ikinci aşamayı işletmek söz konusu olabilir. Bu listeler Yakûbî'nin ve Şehristânî'nin naklettiği listelerdir. Bunların kısmî farklarla aynı listeden rivayetler olduğu anlaşılmaktadır. İkinci aşamanın bu şekilde işletilmesi ile kalıbın kullanıldığı tarihi aralık, Bell'in tarihlendirmesi ile hicretin 9. yılının başına kadar çekilmiş olabilir.

Böylece 2. aşama işletildiğinde nüzul döneminin en başından başlayan ve hicretin 9. yılın başına kadar kullanılan bir *yevmu'd-dîn* kalıbı ile karşı karşıya bulunuruz. Böyle bir kalıbın Fâtiha suresinin indiği dar tarihi aralığı tespit etmede pek işe yaramadığı düşünülebilir. Özellikle başlangıç tarihini keşfetme açısından fayda sağlamaz. Bununla birlikte söz konusu kalıbın geçtiği Kur'an bölümlerinin tarihlendirmesi ile ilgili bilgiler, bize daha ötede şeyler söyleyebilir.

4.6. es-Sırâtu'l-Mustekîm Kalıbı

es-Sırâtu'l-mustekîm kalıbının genelde nekra olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber hemen her yerde nekralık yüceltme amaçlı tercih edilmiştir ve hepsi de Allah'ın peygamberini kendisine yönlendirdiği doğru yol anlamındadır. Sadece bir iki yerde açık biçimde Allah'a nispetle, *sırâtu'ke'l-mustekîm* şeklinde marife olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Fâtiha suresinde de *es-Sırâtu'l-mustekîm* şeklinde marife kullanılmış olması özel durmaktır.

Birinci Aşama

es-Sırâtu'l-mustekîm kalıbının geçtiği Kur'an bölümlerine ilişkin geleneksel kronoloji listelerine ve çağdaş liste ve değerlendirmelere bakıldığında en erken tarihin Hicr suresi 41. ayet özelinde sureyi bütün olarak tarihlendiren batılı araştırmacı Weil tarafından verildiğini görüyoruz. Bu tarih bi'setin 2. yılının hemen başlarına denk gelmektedir. İkinci erken tarih Araf suresi 16. ayetin denk geldiği Kur'an bölümü özelinde yine bir başka batılı araştırmacı Bell tara-

findan yapılmış olup bi'setin 2. yılının ortasını hafif geçen bir tarih olarak verilmiştir.

Söz konusu kalıba ilişkin en son tarih ise 16. ayeti bağlamında Maide suresiyle ilgili verilmiştir. İbn Vâkıd, Cafer es-Sâdık, Suyûtî (Cabir b. Zeyd), Zerkeşî listelerinde ve Nöldeke, Blachéré, Rodwell, Weil gibi bazı batılı araştırmacıların listelerinde bu sure hicretten sonra nazil olan en son sure olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bazı geleneksel listeler ve çağdaş Müslüman araştırmacılar ise sondan ikinci veya sondan üçüncü sıralamalarda bu sureyi vermişlerdir.

Birinci aşamanın sonunda *es-sırâtu'l-mustekîm* kalıbının bi'setin 2. yılının başlarından itibaren başlayıp nüzul döneminin sonuna kadar süren geniş bir aralıkta tarihlendirilebileceği anlaşılmıştır. Acaba daha dar bir tarihi aralığı ikinci aşamada elde edebilir miyiz?

İkinci Aşama

es-sırâtu'l-mustekîm kalıbı için ikinci aşamanın büyük oranda belli olduğunu söyleyebiliriz. Tarihi aralığın başlangıcı için en radikal erken tarih Weil tarafından verilmiş olup bunu dışladığımızda karşımıza ondan pek de uzak olmayan Bell'in tarihlendirmesi çıkmaktadır. Bell'in tarihlendirmesi ise yine 2. yılın ortaları şeklindedir. Söz konusu kalıbı geç tarihlendiren birden çok geleneksel ve batılı liste olduğu için son tarafından bir operasyon mümkün gözükmemektedir. Böylece *es-sırâtu'l-mustekîm* kalıbının ikinci aşama sonunda elde edilecek dar tarih aralığı en çok bi'setin 2. yılının ortalarından itibaren başlayıp nüzul döneminin sonuna kadar süren geniş bir aralık olarak belirir.

4.7. el-Mağdûbu 'aleyhim Kalıbı

Bu kalıbın Kur'an'da sadece Fâtiha suresinde bu şekilde isim formunda kullanıldığını görmekteyiz. *Ġadibe 'alâ* şeklinde veya buna yakın şekilde fiil kullanımının Kur'an'da yaklaşık on altı yerde geçtiğini görmekteyiz. Bunların sadece altı tanesinin, müşriklere, münafıklara, hukukî ayetler çerçevesinde müminlere ve Hud kavmine hitaben kullanıldığını görmekteyiz. Gerisi Yahudilere yönelik ifadelerdir. Fâtiha suresinde harf-i tarifle ifade edilmiş olan "*el-mağdûb 'aleyhim*" (kendisine kızılmışlar) ibaresinin tarih boyu Yahudileri anlattığı şeklinde gelişen anlayış, bu istatistik tarafından doğrulanmıştır. Zaten bu tanımlama da Hz. Peygamber'den gelen tefsir rivayetine dayanmaktadır. Bu durumda şunu söyleyebiliriz ki "*ğadibe'llâhu 'alâ...*" ifadesinin Yahudilere tah-

sisi, Medine'de gerçekleşmiş olmalıdır.

Birinci Aşama

el-Mağdûb 'aleyhim kalıbının benzerlerine ilişkin geleneksel listeler ve çağdaş değerlendirmeler incelendiğinde en erken tarihlendiren listenin yaklaşık olarak bi'setin 5. yılının sonlarına yaklaşan bir tarihle Mukâtil b. Süleyman listesi olmuştur. O bu tarihlendirmeyi Araf suresi özelinde yapmıştır. Kalıp ise 71. ve 152. ayetler içinde geçmektedir. Bunlardan birincisi Yahudiler ile alakalandırılırken ikincisi Hud kavmi özelinde müşriklerle alakalandırılabilir. İkinci sırada en erken tarihlendirmenin de İbn Abbas listesinde yine Araf suresi bağlamında tespit edildiğini ve bisetin 6. yılının en başına işaret ettiğini söyleyebiliriz. Diğer bazı klasik listelerde 6. yıl içinde ve sonuna doğru tarihlendirmeler yaptıkları anlaşılmaktadır.

el-Mağdûb 'aleyhim kalıbının benzerlerine ilişkin en geç tarihlendirme ise hem geleneksel listeler hem de batılı araştırmacıların pek çoğu tarafından Maid suresi çerçevesinde yapılmıştır. Bunu son sure ya da sondan ikinci ve üçüncü sure olarak kabul edenler azımsanmayacak orandadır. Konumuzu teşkil eden ayetler ise 60. ayet olup doğrudan Yahudiler ile alakalıdır.

Bu durumda birinci aşamanın neticesini şöyle özetleyebiliriz. *el-Mağdûb 'aleyhim* kalıbının benzerlerine bakarak bi'setin 5. yılının sonlarından başlayarak nüzul döneminin son yılına kadar kullanılmış bir ifade kalıbı olduğu söylenebilir.

İkinci Aşama

el-Mağdûb 'aleyhim kalıbının benzerlerinin kullanıldığı zaman aralığı, yöntemin ikinci aşamasının işletilmesine çok elverişli olmadığını, ikiden çok fazla listenin özellikle tarih aralığının sonu için hemen hemen aynı tarihe işaret ettiği gözlenmiştir. Söz konusu tarih aralığının en başında ise geleneksel listeler göze çarpmaktadır ve bu tarih en fazla bi'setin 6. yılının başına kadar çekilebilir gözükmektedir. Bu durumda, söz konusu kalıbın, ikinci aşamaya göre, bi'setin 6. yılının başlarından itibaren gündeme gelip nüzul döneminin son yılına kadar uzanan bir süre içerisinde kullanılmaya devam ettiği hükmü verilebilir.

4.8. ed-Dâllîn (ani's-sebîl) Kalıbı

ed-Dâllîn (ani's-sebîl) ifadesinin, *el-mağdûbi 'aleyhim* kalıbının eşi olması ve hadiste Hz. Peygamber tarafından Hıristiyanları kast etmiş olduğunun bildirilmesi nedeniyle bir tarihlendirmeye müsait olacağı varsayılmıştır. Fakat incelemelerimizde bu ifadenin “tüm yoldan çıkma” durumları için kullanıldığına, hem de nüzul döneminin hepsine şamil bir kullanım olduğuna şahit olmuş bulunmaktayız. Dolayısıyla bir kalıp olarak değerlendirilemediğini, en azından tarihlendirmede kullanılmadığını ifade etmek isteriz.

5. Değerlendirme

Makalemiz, Kur'an pasajlarının nüzul kronolojisini tespit etmek için geliştirmeye çalıştığımız yöntem kapsamında kaleme alınmıştır. Çalışmanın bu ayağında örneklem olarak Fâtiha suresini seçmiş olup surenin nüzul zamanına ilişkin belli bir sonuca ulaşmış bulunuyoruz. Bu sonuç, Fâtiha suresinin hangi yılda indiğini noktasal olarak belirlemek şeklinde olmamıştır. Bununla birlikte yöntemin imkânları çerçevesinde ulaşılması mümkün en dar tarihi aralığı ortaya koyduğumuzu söyleyebiliriz.

Elde edilen sonucun dayandığı temeli hatırlatmakta fayda vardır. Fâtiha suresinin içerdiği ifade kalıplarının vahiy dilinde bir arada yürürlükte olduğu evre, aynı zamanda Fâtiha suresinin nazil olduğu tarihi aralığın kendisidir. Söz konusu ifade kalıplarının Fâtiha suresinin nüzul zamanından önce ve sonra birbirinden farklı zaman aralıklarında vahiy diline girip çıktıkları varsayılmıştır. Bu ifade kalıplarının hepsinin aynı anda sahnede olduğu, yani çakıştıkları evrede Fâtiha suresinin özgün dilinin teşekkülü gündeme gelmiştir. Kısacası Fâtiha suresinin dili, söz konusu ifade kalıplarının çakışmasının adeta sahnesini teşkil etmektedir.

Elde edilen sonuç iki aşamalıdır. İlki spekülatif hiçbir yön içermeyen verilerin gösterdiği tarihi aralığı doğrudan gösteren, hiçbir veriyi dışlamayan birinci aşama sonucudur. Tüm verilerin çakıştığı söz konusu birinci aşama sonucuna göre Fâtiha suresinin dili, bi'setin 5. yılının sonundan başlayıp hicretin 8. yılının ortalarına uzanan ve nüzul döneminin ortasına yerleşmiş olan yaklaşık 14-15 yıllık tarihi aralığı yansıtmaktadır. Hicretin tam ortasında bulunduğu ve onu neredeyse eşit biçimde böldüğü bir tarihi aralıktır bu. Başlangıç noktası *el-mağdûbi 'aleyhim* kalıbı özelinde (buna kısmen erken başlasa da *er-Rahmânu'r-rahîm* kalıbı da katılabilir), sonu ise *er-Rahmân* kalıbı özelinde tespit edilmiştir.

Yöntemin ikinci aşamasını işlediğimizde, geçerli kalıplarla ilgili en baştan ve en sondan en uzak tarihlendirmeyi yapan iki değerlendirmenin dışlanması gerekmektedir. Hemen belirtelim ki Fâtiha suresinin ifade kalıplarının tarihlendirmelerinde gruptan radikal şekilde uzaklaşan tespitlere pek sık rastlanmamaktadır. Tek tek kalıpların değerlendirilmesi kadar tüm kalıpların neticesinin dikkate alındığı sonuç aşamasında da benzer bir tezahürle karşı karşıya olduğumuzu belirtelim. Bu da ikinci aşamanın neticesinin birinci aşamadan dramatik bir farklılaşma ortaya koymayacağı anlamına gelmektedir. Yine de en baştan ve en sondan en uç örnekler dışlandığında Fâtiha suresinin nüzul zamanı, bi'setin 6. yılının başlarından başlayıp hicretin 7. yılının sonlarına kadar uzanan nispeten dar bir tarihi aralıkta kalmaktadır. Bu nisbî daralmanın başlangıcı, yine *el-mağdûbi 'aleyhim* kalıbı özelinde gerçekleşmektedir. Sonu ise *er-Rahmânu'r-Rahîm* kalıbı özelinde gerçekleşmiştir.

Yaptığımız çalışma, üçüncü bir aşama olarak görülebilecek bir değerlendirmenin de yolunu açmıştır. Bu da ifade kalıpları içinde özellikle birinin, *el-hamdü li'llâh* kalıbının karşımıza çıkardığı bir durumdur. Burada kısmen spekülâtif bulunabilecek olsa da şöyle bir tespitte bulunmaktan kendimizi alamadığımızı ifade etmeliyiz. *el-Hamdü li'llâh* kalıbının tarihlendirmelerine baktığımızda, ilk bakışta kalıbın tarihi aralığı için tarihlendirme grubunun başından ve sonundan radikal biçimde ayrılan tekil örnekleri belirleme gücünü bulmaktadır. Bununla birlikte kalıbın tarihlendirilmesindeki görüşlerin yoğunlaştığı dar bir tarihi aralığın mevcut olduğu ve yoğunluğu teşkil eden görüşlerin belirgin bir biçimde az sayıdaki diğer tarihlendirmelerden uzak ve ayrı durduğu görülmüştür. Takvim çizgisi üzerinde tek tük örneklerin hem başta hem de sonda bulunduğu, fakat ortada da ciddî bir yoğunlaşma ve yığılma olduğu görülmüştür. Hem geleneksel listelerden hem de çağdaş batılı ve Müslüman araştırmacılardan söz konusu yoğunlaşmaya katılan görüşler, *el-hamdü li'llâh* kalıbının tarihi konusunda ağırlıklı bir görüşe sahiptir ve diğer tekil örnekler bu görüntüyü bozmaktadır. Söz konusu tekil örnekler, hem baştan hem de sondan kısmen yakın fikirler beyan etmiş olan Richard Bell ve Mehdi Bâzergan'a aittir. Öte yandan Mevlana Muhammed Ali'nin ilk beş yıldaki sureler grubuna irca ettiği En'am ve Kehf sureleri özelinde iki genel tarihlendirmesi mevcuttur. Son tarihlendirmede ise Hz. Ali listesinde de hicretten sonra en sona götüren A'raf ve İsra suresi özelinde iki tarihlendirme bulunmaktadır. Diğer listeler ve araştırmacılar bi'setin 5. yılının ortasından öncesine, hicretten de sonrasına tarih vermezken bu araştırmacılar söz konusu sınırların öncesinde ve sonrasında tarihlendirmeleri azımsanamayacak sayıda ayetle ilgili vermiş

olmaktadırlar. Söz konusu ısrarın bu araştırmacılar özelinde ne gibi boyutları olduğuna ayrıca bakmak gerekmektedir. Öte yandan ortaya çıkan uzlaşma alanı, bize doğru olması oldukça muhtemel ve çok daha dar bir tarihi aralığı göstermektedir. Söz konusu tarihi aralık, yaklaşık olarak bi'setin beşinci yılının sonundan başlayıp hicrete kadar uzanan yedi sekiz yılı aşkın bir sürece işaret etmektedir. Dikkat edilirse *el-hamdü li'llâh* kalıbı için üçüncü bir aşamanın işlenmesi ile oraya çıkan dar tarihi aralık, yukarıda ilk iki aşamada ortaya çıkmış daha geniş tarihi aralıkların başlangıçlarıyla neredeyse birebir örtüşen bir başlangıca ve fakat hicretten sonraki yarıya yakın kısmını daha da daraltan bir sonuca ulaştırmaktadır.

Elde edilen bu neticenin dikkate değer bazı rivayetlerle belli ölçüde uyum araz ettiğinden bahsetmek yerinde olur. Hıcr suresinin 87. ayetindeki "*seb'an mine'l-mesâni*" ifadesinin Fâtiha suresini anlattığı hususunda ihtilaf bulunmamaktadır. Bu surenin Mekkî oluşu, kendisinden bahsettiği Fâtiha suresinin hem Mekkî hem de daha önce inmiş olmasını gerektirir şeklindeki çıkarım oldukça mantıklı durmaktadır. Genel olarak Hıcr suresinin veya bu surenin 87. ayetini içeren pasajın tarihlendirmesinde geleneksel listelerin kanaati ve çağdaş araştırmacıların değerlendirmeleri önem arz etmektedir. Yeri gelmişken ifade edelim ki bu veriler çerçevesinde Fâtiha suresinin Medine'de indiğine ilişkin görüşün yanlışlanmasının yanı sıra onun yarısının Mekke döneminde diğer yarısının da Medine döneminde indiğine ilişkin görüşün de yanlışlandığını ifade edebiliriz. Zira söz konusu ayet Fâtiha suresinin yedi ayet olduğunu zaten haber vermektedir.

Bahse konu Hıcr suresi 87. ayetin kronolojisi ile ilgili şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Weil ve Bâzergan dışındaki tüm geleneksel listeler ve çağdaş değerlendirmeler bi'setin altıncı yılından sonra yedinci yılın ilk yarısı içinde başlayıp hicretten öncesine kadar uzanan tarihi aralıkta bir kanaat belirtmektedir. Weil oldukça erken bir tarihi; bi'setin ikinci yılının ilk yarısına kadar erkene giden bir tarihi verirken Bâzergan'ın bi'setin üçüncü yılının sonlarına işaret ettiğini görmekteyiz. Bu iki tarihlendirmeyi Fâtiha suresinin nüzul zamanına ilişkin bizim bulduğumuz tarihi aralıkla karşılaştırdığımızda birbirini pek de doğrulamayan iki ayrı veri ile karşı karşıya kalırız. Fakat dikkat çeken husus şu ki bu iki araştırmacının tarihlendirmesi dışarıda tutulursa yaptığımız tarihlendirmenin oldukça tutarlı olduğunu söyleyebiliriz. Fâtiha suresinin zaten gelmiş olduğunu bildiren söz konusu Hıcr suresinin 87. ayeti, bi'setin yedinci yılının ilk yarısından sonra başlayıp ancak hicrete kadar uzanan bir süreçte tarihlendirilmektedir. Bu bizim Fâtiha suresi için tespitimizde birinci aşamaya göre bi'setin

beşinci yılının sonundan başlayan; ikinci aşamaya göre ise bi'setin altıncı yılının başından başlayan bir tarih aralığı ile çelişmez. Sonu ise hicreti geçmediği için bizim üçüncü aşamada *el-hamdü li'llâh* kalıbından hareketle yaptığımız yorumla çelişmeyen hatta bu yorumu destekleyen bir sonuç vermektedir.

Yaptığımız bu çalışmanın Fâtiha suresinin nüzul dönemine ilişkin bir kanaat oluşturmak yanında Kur'an'ın ifade kalıplarına dayalı biçimde geliştirmek istediğimiz kronoloji tespit yöntemine sağladığı katkılarında da bahsetmemiz gerekmektedir: Her şeyden önce bu çalışma ulaşılabildiğimiz tüm Kur'an kronolojisi listelerine ve değerlendirmelerine dayalı biçimde yapılmıştır. Özellikle Müzzemmil suresinin örneklem olarak kullanıldığı çalışmadan daha fazla listenin dikkate alındığını ifade etmeliyiz. Bu yaklaşık olarak 25 listeye tekabül etmektedir. Bunlar geleneksel tarih, mevzuâtü'l-ulûm, tefsir usulü kitaplarında ve tefsir mukaddimelerinde sayılan rivayete dayalı listelerden ve daha sonra oryantalist ve Müslüman araştırmacıların yaptıkları değerlendirmelerin neticesi olan listelerden oluşmaktadır. Bu listelerden bazılarının diğerlerine göre farklı eğilimler taşıdığından bahsedebiliriz.

Listelerin geneli kronoloji tespitini sure bazında yapmaktadır. Özellikle geleneksel olanların söz konusu sıralamada hemen hiç pasaj düzeyinde bilgi vermedikleri söylenebilir. Zaten bu tür bilgilerin, tek tek rivayetler şeklinde ve belki bir miktar da siyer kaynaklarında bize ulaştığını söyleyebiliriz. Çağdaş değerlendirmelere dayalı listeler de sure bazında sıralamalar yapmış olup pasaj düzeyine inen çok cüzi değerlendirmelere ara ara rastlanmaktadır. Sadece sınırlı sayıdaki listenin ise pasaj düzeyinde bilgi vermeyi amaçladığını görmekteyiz. Mesela Hartwig Hirschfeld ve Mehdi Bâzergan, bu bilgileri pasaj düzeyine indirenlerdendir. Öte yandan Kur'an kronolojisini sure düzeyinde kaba bir sıralama ile halletmeye çalışmak, detaylı düşünüldüğünde doğru tespitler kadar yanlış tespitler yapmanın da yolunu açabilir. Mesela Müddessir suresinin ilk yedi ayetinden sonra inmiş olan bir ayetin taşıdığı ifade kalıbını tarihlendirirken biz genel sure sıralamasını esas alan kahir ekseriyete göre bir karar verecek olsak açıkça yanılırız. Çünkü bütün sure, söz konusu listelerde en erken inen birkaç sure içerisinde yer almaktadır. Hâlbuki surenin yedinci ayetinden sonraki bölümler, Müslümanların artık açık tartışma ve çatışma evresinde olduklarını göstermektedir. Bizim yöntem denememiz, bu tür sakıncalara karşı tüm verileri olduğu gibi dikkate almak ve tüm kalıpları değerlendirmek üzerinden bir emniyet supabı içerse de belki de söz konusu hususu tahlil edemekten kaynaklanan nedenlerle ifade kalıpları ile ilgili daha dar kalıplar elde edecekken bunu yapamamaktayız. Bu hususun üzerinde dikkatlice durmaya

ihtiyaç bulunmakta, en azından üçüncü bir aşamada söz konusu teferruatın ele alınabileceği bir üst değerlendirmeye başvurulabileceği anlaşılmaktadır. Zaten üçüncü aşamayı bu çalışmamızda kısmen işlettiğimizi ifade edelim. Öte yandan çağdaş dönemde pasaj düzeyinde tarihlendirme yapanların, söz konusu tespitlerini, tarihi verilere, geleneksel listelere, rivayetlere dayanma yanında yer yer spekülatif ve subjektif kanaatlere de saporak yaptıkları ve sonuca öyle ulaştıkları da hissedilmektedir. O zaman böyle bir yöntemin yanında, söz konusu listelerin üzerinde ayrı ayrı çalışma ve değerlendirmelerin yapılması gerektiğini söyleyebiliriz. Böylece yöntemin üçüncü aşaması dediğimiz daha üst değerlendirme safhasında bunun dikkate alınmasıyla daha net ve isabetli sözler söyleme imkânı elde edilebilir. Böyle bir değerlendirme, birinci ve ikinci aşamadan bağımsız ele alınmalı, bunun kısmen spekülatif yönü bulunacağı için ilk iki aşamanın mekânîk yapısı yöntemin selameti için korunmalıdır.

Üçüncü aşama diye adlandırdığımız üst değerlendirme aşaması, harici tarihi verilerin desteği ile ele alınmalı, bilgilerin asgari bir tutarlığı temin edecek şekilde kullanılmasına dikkate edilmelidir. Mesela bu çalışma özelinde başlangıçta dikkat çektiğimiz Fâtiha suresi metni dışındaki tarihi haber ve değerlendirmeler, Hırc suresi 87. ayette olduğu gibi, devreye sokulmaya çalışılmıştır. Bunun sonraki çalışmalarda dikkate değer boyutlara kavuşturulması planlanmaktadır.

Yaptığımız çalışmadaki en önemli zorluklardan biri de geleneksel listelerin, hatta çağdaş batılı ve doğulu araştırmacıların listelerinin aslında doğrudan tarih ifade etmemeleridir. Tek istisnanın Mehdi Bâzergan'ın tarihlendirmeleri olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Batılı araştırmacılar da yer yer dönemlere ayırmak şeklinde, Mekke birinci dönem, ikinci dönem vs. gibi, bir tarzın denendiğini veya Mevlana Muhammed Ali de olduğu gibi 1-5. yıllar, 6-10. yıllar gibi tarihi aralıklar verildiğini belirtmemiz gerekir. Bu zorluğun aşılması amacıyla mevcut bilgilerimizin değerlendirilmesinden ve sene sayısı ile nüzul bölümleri arasında kaba bir orantı yapmaktan başkaca bir çare bulamadığımızı ifade etmeliyiz. Bunun neden olacağı kısmî kaymaların çalışmamızda bulunabileceğini de itiraf etmemiz gerekir. Fakat genel bir tarihi aralık tespitinde bunun kabul edilebilir düzeyde kaldığı tahmin edilebilir. Elbette bu oranlamanın listelerin tek tek detaylı bir çalışmaya tabi tutularak daha dakik hale getirilmesi de bir gereklilik olarak önümüzde durmaktadır.

Listelerin dakik bir incelemesini gerektiren başka hususların da farkına vardığımızı ifade etmeliyiz. Sayı doğrusu üzerinde tarihlendirmeleri somutlaş-

tırıp işaretlediğimizde bazı araştırmacıların ve hatta geleneksel listelerin aykırı görüş beyan etmek konusunda diğerlerinden daha fazla göze battığını, bazılarınun listelerinde açık biçimde eksiklikler bulunduğunu, bazı geleneksel listelerde de zaman içinde rivayet yolunda bazı sıkıntıların vuku' bulmuş olabileceğini fark ettik. Mesela Hirschfeld ve Richard Bell listesinin, ideolojik unsurları barındırmak bakımından, Bâzergan'ın yaptığı bazı tercihlerin tarihi gerekçeleri bakımından, Şehristânî'nin naklettiği Hz. Ali listesinin de eksikleri ve surelerdeki kaymalar bakımından incelenmesi önem arz etmektedir. Keza İbn Abbas'a nispet edilen listelerin mukayesesi de önemli olabilir. Tabi bu ham veriler üzerinde yapılacak operasyonların yöntemin disiplinini ne ölçüde etkileyebileceği dikkate alınmalıdır. Belki de listeleri inceleme neticesinde elde edilen değerlendirmeler yöntemin üçüncü aşamasında dikkate alınmalıdır.

Fâtiha suresi özelinde yaptığımız bu çalışma, ifade kalıbını tespit konusunda daha önce Muzzemil suresi örneğinde yaptığımız çalışmada belirlediğimiz ilkelerin yeterli olmayacağı durumları da göstermiştir. Mesela bu ilkelerden olan en az iki kelime veya daha fazlasından oluşma şartının, bazı özel durumlarda ihlal edilebilir nitelikte olduğunu göstermiştir. *Rahmân* kelimesinin kendi başına bir kalıp gibi ele alınması buna örnek teşkil eder. Çünkü söz konusu kelimenin bir kronolojiyi ifade ettiği hem siyer kaynaklarınca hem de Kur'an'ın değinilerince çok belirgin biçimde ortadadır. Böyle bir imkânın yaptığımız ifade kalıbı tanımının darlığı nedeniyle görmezden gelinmesi doğru olmazdı. Yine de böyle durumların istisna olduğunu belirtmek gerekir.

Yaptığımız bu son çalışma bize, geliştirmeye çalıştığımız yöntemin bir bilgisayar programı yardımıyla işlerlik kazandırılabilir nitelikte olduğu hissini de vermiştir. Elbette böyle bir programı geliştirmeden önce yöntemin temel ilkelerine, ölçütlerine ve uygulama pratiklerine istikrar kazandırmak gerekmektedir. Bunun için ise belli bir zamana ve başka denemelere ihtiyacımız bulunmaktadır.

Kaynakça

- Bâzergan, Mehdi, *Seyr-i Tahavvul-i Kur'ân*, Şirket Sehamî İntişâr, by., 1385H; *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, çev: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- el-Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd, *Tefsîru'l-Beğavî-Meâlimu't-tenzil* tahk.: Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Himyeriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Dâru Taybe, Riyâd H. 1409.

- Bell, Richard, *Introduction to The Qur'an*, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1953.
- Blachere, Régis,, *Le Coran (al-Qur'an)*, Maisonneuve et Larose, Paris 1966.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru's-Selâm, Riyâd 1999.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm: et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertibi'n-Nüzûl*, yy., Beyrut 2008; Dâru'l-Neşri'l-Mağribiyye, Beyrut 2009.
- Derveze, İzzet, İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs es-suveru'l-murattebe hasbe nuzûlihî*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, by., 1381/1962.
- , *et-Tefsîru'l-hadîs-Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri*, çev.: Saban Karatas, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen ve diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul 1998.
- , *Asru'n-Nebî-Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul 1995.
- , *Sîretu'r-Resûl*, Menşûrâti'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut ts.
- Duman, Mehmet Zeki, *Beyânu'l-Hâk*, (Kur'an'ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri) Fecr Yay., Ankara 2006.
- Ebû Davud Süleyman b. Eşas b. İshâk, *Sünenü Ebî Dâvûd*, tahk.: Yusuf el-Hâc Ahmed, Mektebetü İbn Hacer, Dimeşk 2004.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-muhît*, tahk.: Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muriz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1993.
- Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tefsîru's-Semerkandî- Bahru'l-ulûm*, tahk.: Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1993.
- Gözeler, Esra, *Kur'ân âyetlerinin tarihlendirilmesi sorunu ve Kur'ân'a kronolojik-olgusal bir yaklaşım –Hicrî 1(Rebiu'l-evvel)-4 (Rebiu'l-evvel) Periyodu Özelinde-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Grimme, Hubert, *Mohammed*, Münster 1895.
- Hirschfeld, Hartwig, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, Royal Asiaic Society, London 1902.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-vecîz fi Tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2001.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil*, tahk.: Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbn Dureys, Ebu Abdullah Muhammed b. Eyyub el Becelî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, tahk. Urve Bedîr, Dâru'l-Fikr, Dimesk 1987.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden an Resûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in*, tahk.: Esad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, Riyâd 1997.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, tahk.: Muhammed Ab-

- dullah el-Cumu'a, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2004.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tahk.: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâm, Dâru Taybe, Riyâd 1999.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1994.
- el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2006.
- Mevlana Muhammed Ali, *Kur'an-ı Kerim (Arapça Metinli Türkçe Tercüme ve Tefsir)*, çev.: Ender Gürol, Ahmadiya Anjuman Isha'at Islam Lahore Inc. U.S.A., Ohio U.S.A 2008.
- Muir, Sir William, *Corân. Its Composition and Teaching and the Testimony it bears to the Holy Scriptures*, Society for Promoting Christian Knowledge New York The Macmillian, London 1920.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, tahk.: Abdullah Mahmud Şehate, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, by., 1979.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyn, *Sahîhu Müslim*, Dâru's-Selâm, Riyâd 2000.
- en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, tahk.: Mervân Muhammed eş-Şe'âr, Dâru'n-Nefâis, Beyrût 2006, c. 1, s. 29.
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorans*, (F. Schwally'ın genişlettiği 2. basım, Leipzig 1909'dan ofset baskı) Georg Olms Verlagsbuchandlung Hildeshem, Almanya 1961.
- Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2009.
- Öztürk, Mustafa, Ünsal, Hadiye "Evvelü Mâ Nezel Meselesi Bağlamında Erken Dönem Mekki Surelerin Kavram ve Anlam Dünyası", *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu* 2012 Çorum, 2013.
- Öztürk, Mustafa, Ünsal, Hadiye, "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-," *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, sayı: 26, ss. 65-119.
- Paret, Rudi, *Kur'an Üzerine Makaleler*, çev: Ömer Özsoy, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Rodwell, John Medows, *The Koran*, J. M. Dent and Sons LTD, London 1915.
- es-Se'âlebî, Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd, *Tefsîru's-Se'âlebî*, tahk.: Ali Muhammed Mu'avviz ve diğerleri, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1997.
- es-Suyûtî, Celâleddin, *ed-Durru'l-mensûr fi't-Tefsîr bi'l-me'sûr*, tahk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr, Li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Kahire 2003.
- , *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbilu'l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Âzerşeb, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2008.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tahk.:

Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, *Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye*, Kahire 2001.

Türcan, Selim, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? – Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, c. 9, sayı: 17, ss. 69-103.

el-Üdfüvî, Ebu Bekir Muhammed b. Ali, *Mukaddimetü Kitâbi'l-İstiğna fi ulûmi'l-Kur'ân ve Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha minhu*, neşr.: M. Suad Mertoğlu, *İslam Araştırmaları Dergisi*, yıl 2011, S. 25, ss. 51-112.

Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.

Watt, W. Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, çev.: Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.

Weil, Gustav, "Der Qoran", *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, Bielefeld 1844.

el-Yakubî, Ahmed b. Ebu Yakub b. Vehb b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî, *Târihu Yakubî*, Dâru Sâdır, Beyrut 1992.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2011.